

UOT 58

N.A.Novruzi
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
nnurlana91@mail.ru

NAXÇIVAN MR QARAQUŞ DAĞI ƏRAZISİNDƏ BİRLƏPƏLİLƏR SİNFİNİN NADİR VƏ İTMƏK TƏHLÜKƏSİ QARŞISINDA OLAN NÖVLƏRİ

Açar sözlər: *Qaraquş dağı, Magnoliophyta, Monocotyledoneae, Liliaceae Juss., Orchidaceae Juss., İridaceae Juss., Asphodelaceae Juss., Amaryllidaceae J.St.-Hil., Poaceae Barnhart*

Qaraquş dağı ərazisində Magnoliophyta (Angiospermae) şöbəsinin Monocotyledoneae - Birləpəlilər sinfinə 20 fəsilə və 108 cinsə daxil olan 199 növ aşkar edilmişdir. Aparılan tədqiqatlar və ədəbiyyat materiallarının təhlili nəticəsində Qaraquş dağı ərazisində mövcud olan nadir və itmək təhlükəsi qarşısında olan növlər müəyyənləşdirilmişdir. Ədəbiyyat materiallarına əsasən həmin növlər və onların aid olduqları statuslar qeyd edilmişdir. Beləliklə, Naxçıvan MR Qırmızı kitabında müəyyən statuslar altında Qaraquş dağı ərazisində Birləpəlilər sinfinin 11 fəsilə və 18 cinsə daxil olan 22 növü təmsil olunmuşdur.

Н.А.Новрузи

РЕДКИЕ И НАХОДЯЩИЕСЯ ПОД УГРОЗОЙ ИСЧЕЗНОВЕНИЯ ВИДЫ РАСТЕНИЙ КЛАССА ОДНОДОЛЬНЫХ НА ТЕРРИТОРИИ ГОРЫ КАРАГУШ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Ключевые слова: *гора Карагуш, Magnoliophyta, Monocotyledoneae, Liliaceae Juss., Orchidaceae Juss., İridaceae Juss., Asphodelaceae Juss., Amaryllidaceae J.St.-Hil., Poaceae Barnhart*

На территории горы Карагуш обнаружено 199 видов, включенных в 20 семейств и 108 родов из класса Monocotyledoneae - Однодольных растений отдела Magnoliophyta (Покрывтосеменные). В результате проведенных исследований и анализа литературных материалов выявлены редкие и исчезающие виды, существующие на территории горы Карагуш. На основании литературных материалов отмечаются те виды и статусы, к которым они относятся. Так, в Красной книге Нахчыванской АР под определенными статусами на территории горы Карагуш представлены 22 вида, входящих в 11 семейств и 18 родов класса Однодольных.

N.A.Novruzı

RARE AND ENDANGERED SPECIES OF MONOCOTYLEDONEAE CLASS IN GARAGUSH MOUNTAIN AREA OF NAKHCHIVAN AR

Keywords: Garagush Mountain, Magnoliophyta, Monocotyledoneae, Liliaceae Juss., Orchidaceae Juss., Iridaceae Juss., Asphodelaceae Juss., Amaryllidaceae J.St.-Hil., Poaceae Barnhart

199 species belonging to the Monocotyledoneae class of Magnoliophyta (Angiospermae) of the genus Magnoliophyta (Angiospermae) were found in 20 genera and 108 genera in the Garagush Mountain area. As a result of the researches and the analysis of the literature materials, rare and endangered species found in the Garagush mountain area were determined. Based on the literature, these species and the statuses to which they belong are mentioned. Thus, 22 species belonging to 11 chapters and 18 genera of the Monocotyledoneae class are represented in the Red Book of Nakhchivan AR under certain statuses in the territory of the Garagush Mountain.

Əsrarəngiz və özünəməxsus təbiəti olan Naxçıvan ərazisi özünün yaranması və formalaşması baxımından ən qədim regionlardan biri hesab edilir. Ərazinin geoloji keçmişini araşdırdıqda, burada tropik meşələrin mövcud olduğu aydınlaşır. Lakin sonradan kəskin iqlim dəyişkənliyi, həmçinin qitələrin dreyfi və digər geoloji proseslər nəticəsində regionda müasir torpaq-iqlim və ona da müvafiq olaraq biomüxtəliflik yaranmışdır. Ona görə də Naxçıvan MR-in müasir ərazisi özünün genezisi və coğrafi mövqeyi ilə Qafqazda önəmli yer tutur. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi sədrinin Fərmanı ilə 22 iyun 2009-cu il tarixdə, sahəsi 68911 ha olan Dərələyəz silsiləsi boyu əraziləri (Şərur, Kəngərli, Babək və Şahbuz rayonlarının inzibati əraziləri) əhatə edən Arpaçay Dövlət Təbiət Yasaqlığı (DTY) yaradılmışdır. Məqsəd təbiət komplekslərinin və ya onların komponentlərinin qorunması, ekoloji tarazlığın saxlanılmasıdır. Qaraquş dağı ərazisi tam olaraq Arpaçay DTY sərhədləri daxilində yerləşir. Bu ərazidə mövcud nadir bitkilərin axtarışı və onların ərazidəki vəziyyəti tədqiq edilmişdir. T.H. Talıbov və Ə.Ş. İbrahimov tərəfindən Azərbaycan, keçmiş SSRİ, Türkiyə, İran və Beynəlxalq [The Users Guide to the IUCN Red List web site. Version 1.0 (March 2009)] "Qırmızı Kitab"lara, həmçinin aparılan müşahidə və ekspert qiymətləndirilmələrinə görə Naxçıvan MR florası taksonlarının müasir vəziyyəti dəqiqləşdirilərək, ərazi florasının "Qırmızı Kitab"ı nəşr edilmişdir [1]. Aparılan tədqiqatlar və ədəbiyyat materiallarının təhlili nəticəsində Qaraquş dağı ərazisində mövcud olan Birləpəlilər sinfi nümayəndələrinin nadir və itmək təhlükəsi qarşısında olan növləri müəyyən edilmişdir. Ədəbiyyat materiallarına əsasən həmin növlər və onların aid olduqları statuslar qeyd edilmişdir [2, s.43]. Magnoliophyta (Angiospermae) şöbəsinin Monocotyledoneae - Birləpəlilər sinfinə Qaraquş dağı ərazisində 20

fəsilə və 108 cinsə daxil olan 199 növ aşkar edilmişdir. Həmin növlərdən 11 fəsilə və 18 cinsə daxil olan 22 növü nadir bitkilər statusuna malikdir. Araceae Juss. - Danaayağıkimilər fəsiləsinə yalnız bir cins Arum L. - Danaayağı aid olmuşdur ki, ona daxil olan yalnız bir növ Arum nordmanni Schott - Nordman danaayağı [Lower Risk - LR (b-Near Threatened - NT)] statusu ilə Naxçıvan MR-in Qırmızı Kitabına salınmışdır. Qaraquş dağının yalnız Rəmlər ərazisində kolluqda aşkar edilmişdir. Colchicaceae DC. - Vaxtsızotkimilər fəsiləsinin Colchicum L. - Vaxtsızot cinsinə aid bir növ Colchicum szovitsii Fisch. & C.A. Mey.- Soviç vaxtsızot aşkar edilmişdir ki, o da Vulnerable - VU A2cd statusu ilə Naxçıvan MR-in Qırmızı Kitabına salınmışdır. Bu növ erkən yazda Gəndərə və Sariağıl ərazisindən aşkar edilmişdir. Liliaceae Juss.- Zənbaqkimilər fəsiləsi öz dekorativ bitkiləri ilə seçilir. Fritillaria L. - Laləvər cinsinə daxil olan Fritillaria gibbosa Boiss.

[Rhinopetalum gibbosum (Boiss.) Losinsk. & Vved.] - Qozbel laləvər növü - VU A2cd statusu ilə Naxçıvan MR-in Qırmızı Kitabına salınmışdır. Bu növ erkən yazda Gəndərə və Demilər ərazisindən aşkar edilmişdir (Şəkil 1.). Tulipa L. - Tülpan cinsinə aid ərazidən 3 növ aşkar edilmişdir ki, onlar da nadir bitkilər kimi Tulipa florenskyi Woronow - Florenski tülpanı [VUA3cd;B1b (iii,iv)c(ii)] (Şəkil 2.), T. julia C. Koch - Yuliya tülpanı [(VUA3cd;B1b(iii,iv)c(ii)] və T. biflora Pall. - İkiçiçək tülpan [(CR B2ab (ii,iii,v)] statusları ilə Naxçıvan MR-in Qırmızı Kitabına daxil edilmişdir. Bu növlər Qaraquş dağının 1800-2000 m d.s.h. ərazilərindəki subalp çəmənliyində və Salaxan mağaraları ətrafında yayılmışdır [3, s. 109].

Şəkil 1. Qozbel laləvər və Kiçik qazsoğanı

Şəkil 2. Tulipa florenskyi Woronow - Florenski tülpanı

Orchidaceae Juss. - Səhləbkimilər fəsiləsinə 3 cinsə daxil olan 4 növ aşkar edilmişdir ki, həmin növlərdən Planthera Rich. - Ləçəkotu cinsinə aid Planthera chlorantha (Custer) Reichenb. - Yaşılımtıl ləçəkotu - VU A1acd, Orchis L. - Səhləb cinsinə daxil olan Orchis mascula L. - Erkək səhləb isə VU A2cd statusları ilə Qırmızı Kitaba daxil edilmişdir. Qarqış dağının quzey yamaclarındakı çəmənliklərdə tək-tək rast gəlinir. Ixioliriaceae Nakai - İksiolirionkimilər fəsiləsi yalnız bir cinsə Ixiolirion Herb. - İksiolirion daxil olan bir növ Ixiolirion tataricum (Pall.) Herb. - Tatar iksiolirionu ilə təmsil olunur ki, bu növ də LR(b-NT) statuslu olub, subalp çəmənliyində tək- tək rast gəlinmişdir. İridaceae Juss. - Süsənkimilər fəsiləsi 3 cinsə daxil olan 7 növlə təmsil olunur. İris L. - Süsən cinsinə daxil olan - İris caucasica Stev. - Qafqaz süsəni [LR (a - Conservation Dependent - CD)] statusu və İris lycotis Woronow - Qurdqulağı süsəni isə (NT) statusu ilə Qırmızı Kitaba daxil edilmişdir. Gladiolus L. - Qarğa soğanı cinsinə aid Gladiolus halophilus Boiss. & Heldr. - Şoranyer qarğasoğanı da (NT) statusu ilə Qırmızı Kitaba salınmışdır. Yaz ayının ortalarından başlayaraq süsənlər Sariağıl ərazisindən başlayaraq Demilər və əks istiqamətdə isə Salaxan tərəfdə çiçəkləməyə başlayır. Şoranyer qarğasoğanı Xanbulağı və Lizbirt vadisində rast gəlinmişdir [4, s.20].

Asphodelaceae Juss. (Hemerocallidaceae R. Br.) - Asfodelinakimilər fəsiləsi ərazidə 2 cinsə daxil olan 2 növlə təmsil olunmuşdur. Eremurus Bieb. -

Çiriş cinsinə aid olan *Eremurus spectabilis* Bieb.- Gökəmli çiriş [(VU A3cd; B1b(iii)c(iv)] statusu ilə muxtar respublika Qırmızı Kitabına daxil edilmişdir. Hyacinthaceae Batsch. ex Borkh. - Hiasintkimilər fəsiləsi 3 cinsə daxil olan 7 növlə təmsil olunmuşdur. Muscari Mill. - İlansoğanı cinsinə aid *Muscari longipes* Boiss. - Uzunsütuncuqlu ilansoğanı (NT) statusu ilə muxtar respublika Qırmızı Kitabına daxil edilmişdir. Amaryllidaceae J.St.-Hil. (Alliaceae J.Agrdh.) - Nərgizçiçəyikimilər fəsiləsi yalnız *Allium* L. – Soğan cinsinə daxil olan 6 növlə təmsil olunmuşdur ki, həmin növlərdən *Allium akaka* S.G. Gmel. ex Schult. & Schult. - Akaka soğanı (VU B2bc(i)) statusu ilə muxtar respublika Qırmızı Kitabına daxil edilmişdir. Asparagaceae Juss. - Qulançarkimilər (Quşüzümükimilər) fəsiləsi əraiddə 3 cinsə daxil olan 5 növlə təmsil olunub. *Asparagus* L. - Qulançar cinsinə aid *Asparagus persicus* Baker - İran qulançarı [LR (a: CD)] statusu, *Scilla* L. - Zümrüdçiçəyi cinsinə daxil olan *Scilla mischtschenkoana* Grossh. - Mişşenko zümrüdçiçəyi (VU B2bc(i)) statusu, *Puschkinia* Adams - Ələyəz cinsinə daxil olan *Puschkinia scilloides* Adams - Zümrüdçiçəyi ələyəz (NT) statusu ilə Nax. MR Qırmızı Kitabına daxil edilmişdir. Birləpəlilər sinfinin ən böyük fəsiləsi olan Poaceae Barnhart - Qırtıckimilər 53 cinsə daxil olan 86 növlə təmsil olunmuşdur. Fəsilənin ədəbiyyat məlumatlarına görə *Triticum* L. - Buğda cinsinə daxil olan *Triticum araraticum* Jakubz. - Ağrıdağ buğdası (CR A1c; B2ab(i,ii); C2a(i)) statusludur, lakin tədqiqat ərazisində aşkar etmədik. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Bioresurslar İnstitutunun Nəbatat bağında becərilir. *Bromus* L. - Tonqalotu cinsinə aid *Bromus tzvelevii* S.G. Mussajev - Sveliyov tonqalotu növü də [CR A1c; B2ab(i,ii); C2a(i)] statusludur, lakin tədqiqat ərazisində aşkar etmədik. Eyni fikirləri ədəbiyyat məlumatına əsasən siyahıya aldığımız *Stipa* L. - Şiyav cinsinə aid *Stipa issaevii* S.G. Mussajev et Sadychov - İsayev şiyavı (CR B1ac(i)) statuslu və *Stipa karjaginii* S.G. Mussajev et Sadychov - Qaryagin şiyavı [VU A2cd; B1b(ii,iii)c(ii,iii)] statuslu növlərə də aid edə bilərik. Beləliklə, Naxçıvan MR Qırmızı kitabında müəyyən statuslar altında Qaraquş dağı ərazisində Birləpəlilər sinfinin 11 fəsilə və 18 cinsə daxil olan 22 növü təmsil olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. *İbrahimov Ə.Ş., Talıbov T.H.* Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı Kitabı (Ali sporlu, çıpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər) /T.H.Talıbov, Ə.Ş.İbrahimov, –Naxçıvan: Əcəmi, –Cild 2, – 2010. –678 s.
2. *Talıbov T.H.* Növlərin statusunun müəyyənəşdirilməsində istifadə edilən Beynəlxalq kateqoriya və kriteriyalar. AMEA Naxçıvan Bölməsi. Xəbərlər, Təbiət və Texniki elmlər seriyası, Naxçıvan: Tusi, 2009, №2, s. 42-52.
3. *Tariyel Talıbov.* Nurlana Novruzi. Rare plants including in Asphodelaceae Juss. and Liliaceae Juss. families in the area of Garagush mountain. The 1st International scientific and practical conference “Science and education:

- problems, prospects and innovations” (October 7-9, 2020) CPN Publishing Group, Kyoto, Japan. 2020,521 p. (p.109- 120) CONF. COM. UA.
4. *Novruzi Nurlana*. Rare Types Including Iridaceae Juss. Of The Garagush Mountain. ISSN 2414-2948. Bulletin of Science and Practice. Scientific Journal. 2021, Volume 7, Issue 7. p. 19-23.
 5. Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı [2 cildə]. Nadir və nəsli kəsilməkdə olan bitki və göbələk növləri /–Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, –cild 2, – 2013. –667 s.
 6. Azərbaycan SSR-in Qırmızı Kitabı. Nadir və nəsli kəsilməkdə olan heyvan və bitki növləri /– Bakı: İşıq nəşriyyatı, – 1989. – 544 s.
 7. *Əliyev, H.Ə.* Həyəcan təbili / H.Ə.Əliyev, – Bakı: Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, – 2002. – 175 s.

Redaksiyaya daxil olub 07.01.2022